



Κέρδη και απώλειες στο δρόμο για τις Πανελλήνιες

Η είδηση στις εφημερίδες πήγαινε κάπως έτσι: “μαθητής της τρίτης Λυκείου σκότωσε τη μητέρα του λίγες ημέρες πριν τις πανελλήνιες γιατί του είπε να κλείσει την τηλεόραση”. Λιτή διατύπωση, λιτά και τα σχόλια δημοσιογράφων και ψυχολόγων που την ακολούθησαν: “το παιδί πιεζόταν και είχε άγχος λόγω των εξετάσεων”. Και αφού για την ελληνική κοινωνία οι πανελλήνιες έχουν αναχθεί σε κάποιο είδους “πολεμική διαδικασία” που επαναλαμβάνεται κάθε καλοκαίρι εδώ και δεκαετίες, τι πιο λογικό από το να υπάρχουν πότε πότε και απώλειες; Γιατί, φυσικά, όσοι και όσες δεν αντέχουν την ασφυκτική πίεση και το καθημερινό άγχος και “σπάνε” με τον ένα ή τον άλλο (αυτο)καταστροφικό τρόπο, γίνονται αντιληπτοί ως “παράπλευρες απώλειες”. Ο μαθητής από το Αγρίνιο που σκότωσε τη μητέρα του δεν είναι μια “ιδιάζουσα περίπτωση”: έχει το ίδιο σημείο εκκίνησης με τις εκατοντάδες συνομηλίκους του που λιποθυμάνε λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια των εξετάσεων και τις χιλιάδες που σταδιακά αποκτούν όλο και περισσότερες συνήθειες των ζόμπι (κοιμούνται ελάχιστα, δεν τρώνε κανονικά, κτλ), με αποτέλεσμα να φτάνουν στα εξεταστικά κέντρα μισοδιαλυμένοι. Τι είναι, όμως, αυτή η εξοντωτική πίεση και γιατί θεωρείται τόσο κανονική από την ελληνική κοινωνία; Γιατί μια ενδεχόμενη απεργία των καθηγητών εν μέσω πανελληνίων μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία και απαιτείται η επιστράτευσή τους; Στους πόσους τέλος πάντων νεκρούς, στους πόσους τακτικούς επισκέπτες ψυχολόγων και ψυχιάτρων και στις πόσες απόπειρες αυτοκτονίας καίγεται αυτή η κοινωνία; Μας φαίνεται ότι αν δεν προσπαθήσει κανείς να δει τη “χρησιμότητα” αυτής της “καταστροφικής αγωνίας”, δεν μπορεί παρά να περιοριστεί σε μια ηθικής φύσης συμπάθεια για τους μαθητές. Κάτι που νομίζουμε ότι είναι “πολύ fail”...

Δημιουργώντας “εθνικούς στόχους”

Ας αρχίσουμε με τα αυτονόητα: το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν ήταν πάντα έτσι όπως το γνωρίζουμε σήμερα. Η τωρινή του μορφή είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς μετασχηματισμών που έχουν πραγματοποιηθεί μεταπολεμικά και σε κάθε κομμάτι του που θεωρείται “αναμφισβήτητο και απαραίτητο” (όπως οι πανελλήνιες) αντανακλάται η ταξική ισορροπία έτσι όπως διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια των περασμένων δεκαετιών. Και πώς αλλιώς, αφού το εκπαιδευτικό σύστημα απαντάει σε μια βασική ανάγκη του ελληνικού καπιταλισμού: στην αναπαραγωγή της ταξικής δομής¹. Γιατί, βέβαια, δουλειά του σχολείου και του πανεπιστημίου δεν είναι μόνο να μεταδίδουν τις απαραίτητες εκείνες “γνώσεις” που χρειάζονται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης². Δουλειά τους είναι να υπερασπίζονται την υπάρχουσα ταξική διαστρωμάτωση και μάλιστα να τη διασφαλίζουν. Γι’ αυτό οι μαθητές και οι μαθήτριες που προσέρχονται κάθε Μάιο στα εξεταστικά κέντρα έρχονται αντιμέτωποι με κάτι πολύ πιο σύνθετο από ένα διαγώνισμα που θα κρίνει την είσοδό τους στην τάδε ή τη δείνα σχολή. Για την ακρίβεια, τρώνε κατακέφαλα το κουβάρι της πρόσφατης ιστορίας του ελληνικού κράτους που τους συστήνεται με το κοινωνικά ουδέτερο όνομα “εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση”. Επειδή, όμως, στην πραγματικότητα τίποτα δεν μπορεί να είναι ουδέτερο, για να περάσει κάτι ως τέτοιο απαιτείται αρκετή δουλειά. Και το ελληνικό κράτος την έκανε αυτή τη δουλειά: δημιούργησε τους όρους και τις προϋποθέσεις ώστε μια διαιρεμένη για δεκαετίες κοινωνία που είχε βγει μέσα από τα σφαγεία του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου και (κυρίως) του Εμφυλίου να αποκτήσει κοινούς τόπους και στόχους. Και ένας από αυτούς τους “κοινούς τόπους” ήταν το “να σπουδάσουν τα παιδιά”. Γύρω από τα παιδιά, λοιπόν, και “την πρόδοό τους”, θα χτιζόταν σιγά σιγά ένας από τους πυλώνες της εθνικής ενότητας σε αυτή τη χώρα. Για πρώτη φορά, από τα μέσα της δεκαετίας του ‘60 και σίγουρα από το 1981 και μετά οι μαμάδες της εργατικής τάξης θα έβρισκαν “κάτι να πουν” με τις μαμάδες των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων. Θα μιλάγαν για

“τις επιδόσεις του μικρού” και για “την εξυπνάδα της μικρής” κι έτσι άτομα διαφορετικής ταξικής θέσης, με τελείως διαφορετικό παρελθόν και με ανταγωνιστικά συμφέροντα θα μπορούσαν να συνεννοηθούν. Θα μπορούσαν να βρουν έναν κοινό και κατανοητό κώδικα που παρακάμπτει τις υπαρκτές ασυνεννοησίες μεταξύ διαφορετικών κόσμων, ρίχνοντας γέφυρες εκεί που μέχρι πρότινος υπήρχε η άβυσσος.

Εκείνο που προσπαθούμε να πούμε είναι ότι η εντατικοποίηση ή αλλιώς οι συνεχείς εξετάσεις, βασικά γνωρίσματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, είχαν και έχουν μια επιπλέον “χρησιμότητα”. Γιατί με τις εξετάσεις δεν επιτυγχάνεται απλώς η πειθάρχηση των μαθητών και η καθιέρωση όλο και πιο σκληρών φραγμών επιλογής με σκοπό την αναπαραγωγή της ταξικής κοινωνίας³. Ούτε και προετοιμάζονται απλώς οι μελλοντικοί εργάτες και εργάτριες για να “δέχονται χωρίς σκέψη τις εντολές από τους μελλοντικούς εργοδότες τους”⁴. Αντίθετα, οι εξετάσεις λειτουργούν ως μαξιλαράκι που απορροφά τους κραδασμούς των κοινωνικών αντιθέσεων. Οι εξετάσεις που όλο και αυξάνονται σε αριθμό και συχνότητα, διογκώνονται σε τέτοιο βαθμό που αποκτούν μια “αυτοτέλεια” γίνονται το ένα και μοναδικό θέμα συζήτησης και εμπλέκουν στην “ομαλή λειτουργία” τους ευρύτερα κοινωνικά κομμάτια. Γύρω από το “τέρας με τα αμέτρητα πλοκάμια” και την αναμέτρηση μαζί του θα μπορούσε να οργανωθεί μια ολόκληρη κοινωνία. Και αυτό το γνώριζε ή τουλάχιστον το υποψιάζοταν το ελληνικό κράτος ήδη από τη δεκαετία του ‘60, παρόλο που δεν ήταν ακόμα σε θέση να αξιοποιήσει στο έπακρο το τέρας των εξετάσεων.

Το γεγονός, λοιπόν, ότι το 1964 έγιναν για πρώτη φορά γενικές εξετάσεις για όλες τις σχολές με την ευθύνη του Υπουργείου Παιδείας⁴, δείχνει ότι κάποιοι σκέφτονταν δημιουργικά για το ελληνικό κράτος και αναγνώριζαν την ανάγκη κοινωνικοποίησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Τότε, μπορεί οι καιροί να μην ήταν “αρκετά ώριμοι” (μετά, βέβαια, ήρθε η χούντα και τους “ωρίμασε”), δεκαπέντε όμως χρόνια αργότερα το νερό είχε αρχίσει να κυλάει στο αυλάκι. Το ΠΑΣΟΚ, το οποίο ενσωμάτωσε τη συσσωρευμένη δυσανεμία και τις πολυμορφες αρνήσεις των πιο δυναμικών κομματιών της ελληνικής κοινωνίας, ήταν σε θέση να κατανοήσει το προφανές: η μεταπολιτευτική ελληνική κοινωνία είχε ανάγκη από ενότητα και κοινούς στόχους: είχε ανάγκη να συνθέσει καινούρια “εμείς” και να δημιουργήσει στο εσωτερικό της εθνικά χρήσιμα κοινωνικά υποσύνολα, όπως είναι οι “μαθητές” και οι “φοιτητές”. Για του λόγου το αληθές, να τι έγραφαν οι πασόκοι αρμόδιοι στην εισηγητική τους έκθεση για τον Νόμο Πλαίσιο που ψηφίστηκε τον Ιούλη του 1982: **“να πάψουν τα Πανεπιστήμιά μας να είναι πεδία πολιτικής και ανατιολόγητης πια στις νέες συνθήκες αντίθεσης. Για να γίνουν κύτταρα δημιουργικής και συλλογικής δημοκρατικής σύνθεσης και αποτελεσματικής εκπαιδευτικής και ερευνητικής δουλειάς”,** ώστε οι στόχοι που θέτει ο νόμος να “μπορούν ν’ αποτελέσουν **πεδίο συμφωνίας όλων των δημοκρατικών δυνάμεων του τόπου**”⁵.

Όλοι, λοιπόν, έπρεπε να συμφωνήσουν (και συμφώνησαν) ότι η πόλωση μόνο δυσλειτουργική και επίφοβη μπορούσε να είναι στις “νέες συνθήκες της ομαλότητας”. Οπότε, τι έμενε να γίνει; Σιγά σιγά η πρόσβαση στα ΑΕΙ και τα ΤΕΙ να αφορά όλο και περισσότερους (μαθητές, γονείς, καθηγητές), προκειμένου να προχωράει η κοινωνική εξομάλυνση. Και κάπως έτσι, εδώ και τριάντα χρόνια εκεί στις αρχές του καλοκαιριού η καθαρίστρια, η πωλήτρια, η λογίστρια και η αφεντίκινα λένε για το πόσο αγχωμένη είναι η Μερούλα και πόσο πολύ σκοτώνεται στο διάβασμα ο Γιαννάκης. Και ο Γιαννάκης και η Μερούλα με τη σειρά τους μιλάνε για τους βαθμούς τους, για τα sos που τους είπαν στο φροντιστήριο και τελειωμό δεν έχει. Γιατί οι πανελλήνιες ήταν και παραμένουν ένα από τα βασικά σημεία τήξης των ταξικών διαφορών της ελληνικής κοινωνίας. Οι πανελλήνιες είναι “εθνικός στόχος” και “εθνική αγωνία” που συσπειρώνουν τη συντριπτική πλειοψηφία σε βαθμό ανατριχιαστικό. Και κάπως έτσι φτάσαμε στα “εμείς γράψαμε κα-



Ασθενοφόρο, μπάτσοι και γονείς. Η μαθήτριά που λιποθύμησε από το άγχος στην Πρέβεζα είναι εκτός πλάνου...

Μονοκατοικία και αυτοκίνητο πριν τη χούντα



Απόκομμα από την εφημερίδα "Ελευθερία" 28/2/1967.

Βρισκόμαστε δύο μόλις μήνες πριν από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου και η εφημερίδα "Ελευθερία" δημοσίευσε τα πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας που διεξήγαγε το Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σύμφωνα με αυτά τα αποτελέσματα, το 95% των Αθηναίων ήθελαν αυτοκίνητο και μονοκατοικία και "τα παιδιά τους να γίνουν μηχανικοί και γιατροί".

Η στιγμή θα πρέπει να ήταν συνταρακτική. Μια χώρα δικασμένη για πολλά χρόνια με τον πιο κάθετο τρόπο, επιτέλους ανακάλυπτε, όχι μόνο κοινά ενδιαφέροντα, αλλά και κοινές απόψεις. Τελικά ένα κοινό αξιακό σύστημα. Στην πραγματικότητα, αυτό που βλέπουμε εδώ είναι οι πρώτες στιγμές της εθνικής ενότητας που θα χιζόταν με κόπους και με βάσανα τα επόμενα χρόνια. Δεν είναι περίεργο που αυτό το κοινό αξιακό σύστημα δεν οργανώθηκε καταρχήν γύρω από την "πολιτική", αλλά γύρω από την κατανάλωση, και το "μέλλον των παιδιών", δηλαδή γύρω από το εμπόρευμα και τον μικροαστικό ατομισμό. Ετούτος ο κόσμος είναι ένας υλικός κόσμος.

Κατά τα άλλα, οι πανελλήνιες εξετάσεις και η τρομερή σημασία τους είναι ακατανόητες δίχως την κατανόηση ετούτων των πρώτων στιγμών της εθνικής ενότητας. Αλλά όχι μόνο οι πανελλήνιες εξετάσεις. Το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε πώς είχε στηθεί η μεταπολίτευση είναι που μας κάνει να ζούμε σήμερα σε έναν ακατανόητο κόσμο...

Σε αυτή τη χώρα μέχρι και ο Χριστόδουλος είχε κεκτημένα

Όταν λέμε ότι οι μαθητές τρώνε κατακέφαλα και σε compact μορφή την πρόσφατη ιστορία του ελληνικού κράτους προσπαθώντας να μπουν στο πανεπιστήμιο, εννοούμε ότι υπάρχει μια σειρά διακλαδώσεων, συσχετισμών δυνάμεων, συνδέσεις και ασυνδέσεις, η οποία δεν είναι στην εξεταστέα ύλη, δεν χωράει στα κουτάκια του μηχανογραφικού και για την οποία, φυσικά, αγνοούμε σχεδόν τα πάντα. Όπως, για παράδειγμα, το ότι το πού θα ιδρυθεί ένα πανεπιστήμιο σε αυτή τη χώρα εξαρτάται και από τα συμφέροντα και τη βούληση της Εκκλησίας, η οποία ως γνωστόν είναι πολιτικός παράγοντας. Το ότι αν θα υπάρχει το τάδε ή το δείνα τμήμα και το σε ποια περιοχή θα βρίσκεται έχει να κάνει και με την εξουσία που συγκεντρώνει ο τάδε ή ο δείνα μητροπολίτης. Δηλαδή, το γιατί ένας μαθητής βρέθηκε να είναι φοιτητής στην Καρδίτσα και όχι κάπου αλλού π.χ, οφείλεται σε κάποιον βαθμό και στο ποιος από αυτούς τους τρομακτικούς τύπους με τα μαύρα και τα γένια που πρωτοστατούν τον τελευταίο χρόνο σε όλες τις κινητοποιήσεις ενάντια στο "Σχέδιο Αθηνά" άσκησε την κατάλληλη στιγμή την πιο "αποτελεσματική πίεση". Στα αποσπάσματα που ακολουθούν οι δύο ρασοφόροι δηλώνουν διατεθειμένοι να υπερασπιστούν με πάθος τα αντικρουόμενα συμφέροντα των τοπικών κοινωνιών που κατά κάποιον τρόπο εκπροσωπούν. Η φιλονικία εξελίχθηκε το 1991 μεταξύ του τότε Μητροπολίτη Δημητριάδος (που αργότερα έκανε καριέρα ως "Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος") και του Μητροπολίτη Καρδίτσας και το διακύβευμα ήταν το πού θα λειτουργήσουν τα νέα τμήματα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Έλεγε, λοιπόν, ο γνωστός για την αφοσίωσή του στο διάβασμα, κύριος Χριστόδουλος: "Διαδηλώνω (...) τη σφοδρή αντίθεσή μου σε κάθε μέτρο που συνεπάγεται τον διαμελισμό του Πανεπιστημίου και είμαι έτοιμος να αντιδράσω με κάθε μέσον στην απόφαση που θα ελάμβανε το υπουργείο. Συμφωνώ εξάλλου σε άμεση κινητοποίηση αρχών και λαού για τη διεκδίκηση των κεκτημένων και για τη διασφάλιση των προπόντων". Αλλά ο ρασοφόρος της Καρδίτσας είχε άλλη γνώμη για τα "κεκτημένα" του Χριστόδουλου: "Εμείς δεν θέλουμε τίποτα άλλο, θέλουμε, ο λαός των Τρικάλων και της Καρδίτσας, Πανεπιστημιακές Σχολές, έχουμε όλα τα μέσα (...). Όλοι εν σώματι και επικεφαλής η εκκλησία, ο σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Τρικάλων και εγώ, η ταπεινότης μου, θα είμαι επικεφαλής με την μαγκούρα στο χέρι, θα χτυπήσουμε εκεί που χρειάζεται". Κωλοκατάσταση...

* Λόης Λαμπριανίδης, "Περιφερειακά Πανεπιστήμια στην Ελλάδα", Παρατηρητής, 1993, σελ. 102.

λά, εσείς πώς γράφατε;", "εμείς πιάνουμε Ιατρική Αθήνας, εσείς;" που ακούγονται στα διαταξικά (με τους μικροαστούς να πλειοψηφούν) πηγαδάκια των γονιών που περιμένουν έξω από τα σχολεία.

Η "μόρφωση" είναι εμπόρευμα, πώς να το κάνουμε;

Εκτός του ότι σε αυτή τη χώρα δεν έχουμε ιδέα για το τι είναι το εκπαιδευτικό σύστημα, είμαστε και αναγκασμένοι να ακούμε από χίλιες μεριές τι δεν είναι. Δεν μας φτάνει που δεν ξέρουμε τίποτα για την ιστορία μιας διαδικασίας που αλέθει χιλιάδες άτομα, ξερώνοντας πνευματικό σακάτεμα και καταστροφή σε τεράστιες ποσότητες, έχουμε να τρώμε στη μούρη και την κυρίαρχη αριστερή αντίληψη ότι η μόρφωση "δεν είναι εμπόρευμα, αλλά δικαίωμα". Για άλλη μια φορά, βέβαια, την απάντηση σε όλους εκείνους που κάνουν ότι δεν καταλαβαίνουν πως ζούμε σε μια καπιταλιστική κοινωνία τη δίνει η ιερή ελληνική οικογένεια. Ας δούμε με ποιον τρόπο: η ταύτιση με τα παιδιά τους, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, δεν είναι απλά και μόνο μια εκδήλωση της ψυχοπαθολογίας των γονιών· είναι η λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή αναγνώριση των παιδιών ως κατόχων ενός πολύ σημαντικού εμπορεύματος: της "μόρφωσης". Αυτό το αρρωστημένο "εμείς" που προφέρουν οι γονείς έχει από πίσω του την ψυχρή λογική του μικρού καπιταλιστή που λέγεται "μέση ελληνική οικογένεια": έχει πίσω του τη γνώση ότι τα εμπόρευμα είναι επενδυμένο κεφάλαιο και άρα ιδιοκτησία που πρέπει να προστατεύεται και να συντηρείται για να μπορέσει να αποφέρει κέρδος. Για να το πούμε αλλιώς, ο λόγος για τον οποίο η μαμά παίρνει άδεια την περίοδο που το παιδί έχει εξετάσεις και περνάει τις μέρες τις στύβοντας πορτοκαλάδες και φτιάχνοντας τοστάκια, ο λόγος για τον οποίο τα ούτως ή άλλως εφιαλτικά κυριακάτικα τραπέζια μπορούν να εξελιχθούν σε κάποιου είδους μακελειό όταν τίθεται το ζήτημα του "ποια σχολή θα δηλώσεις" και τελικά ο λόγος για τον οποίο οι πανελλήνιες βιώνονται ως ζήτημα ζωής ή θανάτου είναι γιατί η περίφημη "μέση ελληνική οικογένεια" γνωρίζει πολύ καλά ότι από τα κατορθώματα του βλασταριού της θα κριθεί η γενικότερη αναπαραγωγή της ως δομής.

Αυτά, βέβαια, προ κρίσης. Γιατί, τώρα, τα δεδομένα όσο να πεις αλλάζουν και η πίεση αυξάνει. Πλέον, πολλοί και πολλές θα έχουν όλο και λιγότερες πιθανότητες να μπουν στη σχολή που θέλουν, αφού η οικογένεια δεν θα μπορεί να συντη-

ρεί ένα επιπλέον σπίτι. Πολλοί και πολλές δεν θα είναι καν σε θέση να δώσουν εξετάσεις, αφού ο άνεργος μπαμπάς δεν θα μπορεί να πληρώνει για ιδιαίτερα και φροντιστήρια. Κι άλλη, λοιπόν, πίεση. Κι άλλο άγχος. Κι άλλα πλοκάμια που φυτρώνουν στο τέρας και τυλίγονται γύρω από το λαιμό των μαθητών. Όμως αυτός ο εκ των πραγμάτων αποκλεισμός από τα πανεπιστήμια, η δυσарέσκεια και η αβεβαιότητα απέναντι σε μια πραγματικότητα που δεν δίνει σχεδόν καμία προοπτική και διέξοδο στους δεκαοκτάχρονους, βάζουν τρικλοποδιές στους πολυπόθητους "κοινούς τόπους και στόχους" με τους οποίους τα έβγαλε πέρα η ελληνική κοινωνία για τριάντα και βάλε χρόνια. Το "σχέδιο εξυγίανσης" που δουλεύεται την τελευταία περίοδο από τα επιτελεία του Υπουργείου Παιδείας και περιλαμβάνει τη μείωση των θέσεων των εισακτέων, το κλείσιμο ολόκληρων τμημάτων και τις δραστικές περικοπές, εκτός από τις οικονομικές συνέπειες που έχει για τις τοπικές κοινωνίες, και στις οποίες έχουμε αναφερθεί και παλιότερα⁷, φέρνει αναγκαστικά στην επιφάνεια ένα φάντασμα από το παρελθόν: την πόλωση. Οι εποχές που ζούμε μπορεί να είναι μαύρες και άραχλες, αλλά δεν είναι στατικές. Και όσον αφορά την εκπαιδευτική διαδικασία, κάτι μας λέει ότι αυτή θα εξακολουθήσει να επιδεικνύει "κινητικότητα" και να είναι ένα από τα προνομιακά πεδία όπου ξηλώνονται τα παλιά και δημιουργούνται τα καινούρια "εμείς".

Σημειώσεις

1. Βλ., επίσης και όσα γράφαμε στο άρθρο "Ένα νομοσχέδιο που δεν το λέγανε Αρβανιτόπουλο", περιοδικό αντίφα, πόλεμος ενάντια στο φόβο, τ. 36, Απρίλης 2013.
2. Σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος από μαρξιστική σκοπιά, βλ. Γιάννης Μηλιός, "Εκπαίδευση και εξουσία", Κριτική, 1993.
3. Χρήστος Κάτσικας, "Τι 'διδάσκουν' οι πολλές εξετάσεις", Εφημερίδα των Συντακτών, 4/6/2013.
4. Μέχρι το 1963, το κάθε πανεπιστήμιο διενεργούσε ξεχωριστά τις δικές του εξετάσεις.
5. Βλ., "Ελληνικό Πανεπιστήμιο και φοιτητικό κίνημα 1983. Φοιτητές, Νόμος Πλαίσιο, Αστικός Εκσυγχρονισμός", Εκδόσεις Α/συνέχεια, 1983, σελ. 15. Ο τονισμός δικός μας.
6. Αναφορικά με την άποψη ότι η μόρφωση (ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για δημόσια ή ιδιωτική) είναι εμπόρευμα επειδή απορροφά τον παραγωγικό χρόνο της κοινωνίας, βλ., Madan Sarup, "Μαρξισμός και Εκπαίδευση", Επίκεντρο, 2006.
7. Βλ., το κείμενο "Μικροαστικοί σπασμοί για το "σχέδιο Αθηνά"", περιοδικό αντίφα, πόλεμος ενάντια στο φόβο, τ. 35, Μάρτης 2013.